

Verzuild geschiedenisonderwijs

*Een onderzoek naar het geloof in de geschiedenislessen
van openbare en katholieke lagere scholen tijdens de verzuiling*

Auteur: Mees Wolffs
Studentnummer: 4793420
Bachelorscriptie

Opleiding: Geschiedenis
Onderwijsinstelling: Radboud Universiteit
Begeleider: dr. J.B.A.M. Brabers

Nijmegen, 15 januari 2020

Inhoudsopgave

1. Inleiding	2
1.1 Status Quaestionis	4
1.2 Methode	7
2. De Romeinse tijd	9
2.1 De Romeinen in ons land	9
2.2 Conclusie	9
3. De middeleeuwen	10
3.1 Aan het hof van Karel den Grooten	10
3.2 Een stad in de Middeleeuwen	11
3.3 In een middeleeuwsch klooster	12
3.4 Conclusie	14
4. Luther en de Reformatie	15
4.1 Luthers stellingen	15
4.2 De kerkelijke ban	16
4.3 De reis naar de Rijksdag	17
4.4 Voor de Rijksdag	18
4.5 De nasleep	19
4.6 Conclusie	19
5. De Tachtigjarige Oorlog	20
5.1 Karel V doet afstand van de regeering	20
5.2 De prins trekt over de Maas, 1568	21
5.3 's Hertogenbosch door Frederik Hendrik belegerd, 1629	23
5.4 Conclusie	24
6. De Gouden Eeuw	25
6.1 Op de reede van Bantam, 1598	25
6.2 Op den Dam, omstreeks 1665	26
6.3 Een zomermiddag met de Muiderkring	28
6.4 Conclusie	29
7. Conclusie	30
8. Discussie	31
9. Primaire bronnen	32
10. Bibliografie	33
11. Bijlagen	34

Inleiding

Rond het begin van de twintigste eeuw heerste de gedachte dat onderwijs aanschouwelijk moest zijn.¹ Op deze manier zou de stof concreter zijn, waardoor kinderen het beter konden begrijpen.² In het geschiedenisonderwijs manifesteerde dit zich in de vorm van grote historische platen, die aan de muur van de klas konden worden gehangen.³ Een goed voorbeeld hiervan is de alom geroemde serie 'Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis'.⁴ Deze werd in 1911 voor het eerst uitgegeven, en zou nog tientallen jaren uitgebreid worden en in gebruik blijven.⁵

Bij deze platen zijn handleidingen uitgegeven met informatie voor de docent. Hier zien we goed de Verzuiling in terug: terwijl de platen in openbare, protestantse, en katholieke lagere scholen werden opgehangen, werden er verschillende handleidingen gebruikt.⁶ Op openbare en protestantse scholen werden de handleidingen van H. Wagenvoort en J.W. De Jongh gebruikt, respectievelijk het hoofd van een protestantse school en een onderwijsinspecteur.⁷ Katholieke scholen gebruikten de bewerkte versies van J.H. Werkman, die als leraar werkzaam was op een katholieke school.⁸

Dat er verschillende handleidingen werden gebruikt, is niet zo vreemd. Nergens op school was de verzuiling zo voelbaar als in de geschiedenislessen.⁹ De verschillende groeperingen hielden er een eigen interpretatie van ons nationale verleden op na.¹⁰ Deze bron lijkt erg geschikt om te bestuderen hoe de verzuiling uitte in het geschiedenisonderwijs. Op basis van dezelfde platen hebben de katholieken blijkbaar een ander verhaal willen vertellen. De waarde van de bron wordt verder verhoogd doordat de katholieke handleidingen

¹ E. Kamerbeek, 'Geschiedenis op school: een vak met historie. De ontwikkeling van het geschiedenisonderwijs op de lagere school tot de 20ste eeuw' in: D.P. Snoep en J.J. Heij eds., *De geschiedenis gekleurd. Historie-schoolplaten-J.H. Isings* (Utrecht, 1982) 103-118, aldaar 103.

² Rudolf Geel, 'De functie van schoolplaten in het lager onderwijs', *Documentatieblad kinder- en jeugdliteratuur* 21:1 (1991) 7-29, aldaar 8.

³ Arie Wilschut, *Beelden van tijd. De rol van historisch tijdsbewustzijn bij het leren van geschiedenis* (Assen 2011) 16.

⁴ Elise Storck "De eisch van aanschouwelijkheid". Schoolplaten en didactiek van het geschiedenis-onderwijs 1880-1920' in: D.P. Snoep en J.J. Heij eds., *De geschiedenis gekleurd. Historie-schoolplaten-J.H. Isings* (Utrecht, 1982) 87-101, aldaar 96.

⁵ M.H. Burgers, Een blik op de vaderlandse geschiedenis. Het beeld van de vroegmoderne tijd in negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse handleidingen bij schoolplaten tegen de achtergrond van de contemporaine, historiografische en didactische ontwikkelingen (Masterthese geschiedenis, Universiteit Utrecht, 2013) 41.

⁶ Rik Vos, 'J.H. Isings en de Schoolplaten voor de Vaderlandse Geschiedenis' in: D.P. Snoep en J.J. Heij eds., *De geschiedenis gekleurd. Historie-schoolplaten-J.H. Isings* (Utrecht, 1982) 43-65, aldaar 55.

⁷ J.W. De Jongh, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. 's Hertogenbosch door Frederik Hendrik belegerd, 1629* (Groningen-Den Haag 1925) 1.

⁸ J.H. Werkman, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. 's Hertogenbosch door Frederik Hendrik belegerd, 1629* (Groningen-Den Haag 1927) kaft.

⁹ Joop Toebes, 'Van een leer- naar een denk en doevak', *Kleio* 17:3 (1976) 202-284, aldaar 230.

¹⁰ Ibidem.

bewerkingen zijn van de originele handleidingen. Aan de hand van de toevoegingen, verwijderingen, en aanpassingen kan zo een goede vergelijking worden gemaakt.

Maar wat voor informatie valt er uit zo'n vergelijking te halen? Het is in ieder geval duidelijk dat het een beeld kan geven van de manier waarop Nederlandse katholieken naar de nationale geschiedenis keken. Aangezien de kerkelijke goedkeuring middels het imprimatur aan alle bewerkte handleidingen is gegeven, mag er vanuit worden gegaan dat het een goed beeld geeft van de algemene katholieke visie.

Wat kunnen de handleidingen die werden gebruikt op openbare en protestantse scholen ons vertellen? Gezien de pluriformiteit van het protestantisme kunnen er geen harde claims worden gemaakt over dé protestantse visie. Er waren zeer waarschijnlijk orthodox-protestantse scholen die deze handleidingen niet zouden gebruiken. Wel kan worden onderzocht of de openbare scholen daadwerkelijk neutraal les gaven, zoals sinds de Onderwijswet van 1857 verplicht was.¹¹ Dat ze dezelfde handleidingen gebruikten als protestantse scholen wekt echter wantrouwen. Dit wordt versterkt door ander onderzoek. Verschillende historici hebben er namelijk op gewezen dat het openbare onderwijs vaak weinig versilde van protestants onderwijs.¹² Vooral in de beginnende jaren na 1857 zou er uitgesproken protestants-christelijk onderwijs zijn gegeven.¹³ Deze bron kan ons vertellen in hoeverre dit in de eerste helft van de 20e eeuw nog het geval was. Aangezien de handleidingen zijn goedgekeurd door de onderwijsinspectie kunnen aan de hand van deze bron meer algemene uitspraken worden gedaan over het openbare onderwijs.¹⁴

Als kanttekening moet hierbij worden gezegd dat het niet duidelijk is in hoeverre de leraren de handleidingen daadwerkelijk hebben gevolgd. Eigenlijk zouden we natuurlijk willen weten hoe de lessen feitelijk werden gegeven. Over deze zogenaamde geleefde praktijk bestaan echter helaas geen bronnen.¹⁵ In dit onderzoek wordt er daarom vanuit gegaan dat de handleidingen de geleefde praktijk aardig benaderen, en een algemeen beeld kunnen geven van het toenmalige geschiedenisonderwijs.

Aan de hand van de handleidingen bij een schoolplatenreeks zal dus worden onderzocht hoe het geloof zich tijdens de verzuiling manifesteerde in het geschiedenisonderwijs op openbare en katholieke lagere scholen. Om dit goed te kunnen onderzoeken, zal bekend moeten zijn welk onderzoek er al is gedaan naar de toenmalige katholieke en protestantse visie op het vaderlandse verleden, en welke resultaten dat heeft opgeleverd. Hetzelfde geldt voor het historische onderzoek naar schoolplaten. Op die manier kan de bron beter worden begrepen, en kan het onderzoek in de reeds bestaande literatuur worden geplaatst.

¹¹ P. Th. F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland* (Assen-Maastricht 1987) 155-156.

¹² Toebes, 'Van een leer- naar een denk en doevak', 229; Ernst Mulder, 'Lessen in het vaderland. Geschiedenisonderwijs op de lagere school tot in de 20e eeuw', *Holland* 22 (1990) 216-224, aldaar 223.

¹³ Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 155-156.

¹⁴ Dat de erop lette dat lesmateriaal op openbare scholen geen leerstellig karakter hadden, is mij in een mail verteld door dr. J. Dane, hoofd collectie en onderzoek van het Onderwijsmuseum te Dordrecht op 5 januari 2020.

¹⁵ Ibidem.

Status Quaestionis

Het onderzoek naar het verzuilde geschiedenisonderwijs komt pas redelijk van de grond vanaf Toebees in 1976.¹⁶ Logischerwijs is er in dit onderzoeksveld veel aandacht geweest voor de leerboeken.¹⁷ Daarnaast is er relatief veel geschreven over de leidende historici van beide kampen, die bepalend zijn geweest voor de beoogde doelen en de inhoudelijke accenten. Blaas is hier een goed voorbeeld van, met zijn werk uit 2000.¹⁸ Sporadisch is er ook gekeken naar historische verhalen en rapporten over onderwijs.¹⁹

Deze bronnen hebben geleid tot vrij eenduidige resultaten. De auteurs lijken het er bijvoorbeeld over eens te zijn dat de katholieken en protestanten in grote mate hetzelfde deden: ze probeerden nationalisme en de eigen geloofsidentiteit beide aan te wakkeren en met elkaar te verbinden.²⁰

Ook over de manier waarop dit werd gedaan zijn de historici eensgezind. De protestanten richtten zich voornamelijk op de Opstand, de Reformatie en de Gouden Eeuw, die allemaal zeer positief werden beoordeeld.²¹ Dit was volgens hen de tijd waarin Nederland als natie geboren werd.²² Willem van Oranje was voor de protestanten dan ook dé nationale held.²³ Op deze manier werd het protestantse karakter van Nederland benadrukt.

De katholieken waren daarentegen juist lovend over de katholieke middeleeuwen. Het was hierbij belangrijk om de continuïteit met het heden te laten zien. Zo werd de eigen identiteit gestimuleerd, en konden ze zichzelf legitimeren als wezenlijk onderdeel van de Nederlandse natie.²⁴ Tegenover de daaropvolgende "protestantse periode" waren zij een stuk kritischer.²⁵ De enigen uit deze periode die er echt positief vanaf kwamen zijn de katholieke Martelaren van

¹⁶ Toebees, 'Van een leer- naar een denk en doevak'.

¹⁷ Karl Catteeuw, *Als de muren konden spreken...Schoolwandplaten en de geschiedenis van het Belgisch lager onderwijs* (Proefschrift pedagogische wetenschappen, Katholieke Universiteit Leuven, 2005) 74.

¹⁸ P.B.M. Blaas, *Geschiedenis en nostalgie. De historiografie van een kleine natie met een groot verleden. Verspreide historiografische opstellen* (Hilversum 2000) 99.

¹⁹ Karen Ghonem-Woets en Piet Mooren, 'Gouden eeuwen. Protestantse en rooms-katholieke visies op het verleden in het geschiedenisonderwijs en in historische verhalen tijdens de verzuiling' in: J. Dane, en G. Harinck eds., 'Bouwse! voor 't leven'. *De traditie van de protestantse kinderliteratuur* (Zoetermeer 2003) 133-153, aldaar 135; Toebees, 'Van een leer- naar een denk en doevak', 221.

²⁰ Onder andere Toebees, 'Van een leer- naar een denk en doevak', 234; Snoep en Heij, *De geschiedenis gekleurd*, 110; Maria Grever en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007) 55. J. A. Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context* (Amsterdam 1989) 34; P. Raedts, 'De christelijke middeleeuwen als mythe. Ontstaan en gebruik van een constructie uit de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor theologie* 30 (1990) 146-158, aldaar 148.

²¹ Onder andere Wilschut, *Beelden van tijd*, 17; Burgers, Een blik op de vaderlandse geschiedenis, 41.

²² Burgers, Een blik op de vaderlandse geschiedenis, 41.

²³ Snoep en Heij, *De geschiedenis gekleurd*, 110.

²⁴ Peter Raedts, 'Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit, 1814-1898', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 713-725, aldaar 725.

²⁵ Onder andere Snoep en Heij, *De geschiedenis gekleurd*, 110; Toebees, 'Van een leer- naar een denk en doevak', 231; Ramakers en Righart, 'Het catholicisme' in: Luykx en Bootsma eds. *De Laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1987) 99-134, aldaar 100.

Gorcum en de op latere leeftijd katholiek geworden Vondel.²⁶ In de katholieke geschiedschrijving werd ook geprobeerd te laten zien dat het trouwe Nederlanders waren. Op deze manier probeerden zij de beschuldigingen van een dubbele loyaliteit (namelijk aan de paus, naast de eigen regering) tegen te gaan.²⁷

Gezien de overtuiging van onder andere Von der Dunk dat de schoolplaten het geschiedbeeld van generaties Nederlanders hebben bepaald, is het opvallend dat deze bron bijna geheel ontbreekt in het bovenstaande onderzoeksgebied.²⁸ Slechts twee onderzoeken maken er beperkt gebruik van als bron van het verzuilde geschiedenisonderwijs.²⁹ Zo zien Ghonem-Woets en Mooren de protestantse waardering van Willem de Zwijger bevestigd worden op een plaat.³⁰ En Snoep vindt juist bijna geen religieuze voorkeuren terug in de door hem onderzochte platen.³¹

De bijbehorende handleidingen worden hierbij achterwege gelaten, terwijl dit tot een belangrijk onderdeel van de schoolplaten gerekend mag worden. Toch is hun bijdrage belangrijk, omdat zij het onderzoek naar verzuild geschiedenisonderwijs verbinden met het onderzoek naar historische schoolplaten.

Dit laatste onderzoeksgebied staat nog in haar kinderschoenen, zo wijst het proefschrift van Catteeuw uit 2005 uit.³² Volgens hem worden de platen in de Nederlandse traditie steevast gebruikt als bron voor onderzoek naar de levensgeschiedenis van de makers ervan.³³ Rudolf Geel is hierop een uitzondering, door de platen te bekijken als onderdeel van het onderwijsproces. Hierbij kijkt hij zelfs naar de handleidingen, maar aandacht voor de Verzuiling heeft hij niet. Als doel van de makers geeft hij slechts aan dat ze “de kinderen de geschiedenis willen leren kennen”.³⁴

Een masterthese uit 2013 van Burgers onderscheidt zich door het onderzoek naar schoolplaten en het onderzoek naar verzuiling expliciet met elkaar te verbinden door de handleidingen bij de ‘Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis’ te onderzoeken. Aan de hand hiervan wordt het beeld dat werd gegeven van de vroegmoderne tijd geanalyseerd. De auteur komt zo tot grofweg de bekende conclusies over de geschiedkundige voorkeuren van de protestanten. Helaas betreft zij de katholieke handleidingen er niet bij, en richt zij zich daarnaast enkel op de vroegmoderne tijd, waardoor een interessant deel van het mogelijke onderzoek ontbreekt.

²⁶ Ghonem-Woets en Mooren, ‘Gouden eeuwen’, 146; Tollebeek, *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam 1994) 165.

²⁷ Raedts, ‘De christelijke middeleeuwen als mythe’, 149.

²⁸ H. W. von der Dunk, ‘Geschiedenis: wat, waarvoor, voor wie?’ in: P. den Boer, *Geschiedenis op school* (Amsterdam 1998) 21.

²⁹ Ghonem-Woets en Mooren, ‘Gouden eeuwen’, 142; Snoep en Heij, *De geschiedenis gekleurd*.

³⁰ Ghonem-Woets en Mooren, ‘Gouden eeuwen’, 142.

³¹ Snoep en Heij, *De geschiedenis gekleurd*, 21.

³² Catteeuw, *Als de muren konden spreken...*, 57.

³³ Ibidem, 65.

³⁴ Geel, ‘De functie van schoolplaten in het lager onderwijs’, 14.

Deze scriptie probeert een bijdrage te leveren door enkele lacunes te vullen en meer duidelijkheid over het onderwerp te verschaffen. Het is vooral vernieuwend door het bronmateriaal. Nog niet eerder zijn handleidingen uit dezelfde platenserie met elkaar vergeleken. Op deze manier wordt geprobeerd een nauwkeurig en tegelijk volledig beeld te geven van verschillende versies van de vaderlandse geschiedenis. Tot slot hoopt deze scriptie het schoolplatenonderzoek te bevorderen door aandacht te vestigen op de handleidingen.

Methode

Om te onderzoeken welke rol het geloof speelt in de handleidingen, worden alle elf de platen gebruikt waarbij zowel een handleiding voor de protestantse/openbare als voor de katholieke lagere school is uitgegeven. Dit leidt tot een totaal van 22 onderzochte handleidingen, allemaal uitgegeven door J.B. Wolters. Steeds zullen de twee verschillende handleidingen per plaat met elkaar worden vergeleken. Het gaat om de volgende platen, die allen zijn te vinden in de bijlagen:

	Oorspronkelijke handleiding		Katholieke handleiding	
Naam plaat	Auteur	Datering	Auteur	Datering
<i>De Romeinen in ons land, (een nederzetting bij een vesting)</i>	De Jongh	1915	Werkman	1928
<i>Aan het Hof van Karel den Groten</i>	Wagenvoort	1922	Werkman	1927
<i>Een stad in de Middeleeuwen</i>	De Jongh	1937	Werkman	1927
<i>In een middeleeuwsch klooster</i>	De Jongh	1922	Werkman	1927
<i>Luther op den Rijksdag te Worms, 1521</i>	Wagenvoort	1917	Werkman	1927
<i>Karel V doet afstand van de regeering</i>	De Jongh	1950	Werkman	1933
<i>De prins trekt over de Maas, 1568</i>	De Jongh	1928	Werkman	1931
<i>'s Hertogenbosch door Frederik Hendrik belegerd, 1629</i>	De Jongh	1925	Werkman	1927
<i>Op de reede van Bantam, 1598</i>	De Jongh	1922	Werkman	1927
<i>Op den Dam, omstreeks 1665</i>	Wagenvoort	1926	Werkman	1927
<i>Een zomermiddag met de Muiderkring</i>	De Jongh	1931	Werkman	1932

De grootte van de handleidingen varieert van 25 tot 58 bladzijden. Zoals te zien, is de gebruikte originele versie bij de platen over een stad in de middeleeuwen en over Karel V van een latere datering dan de katholieke. De juiste originele handleiding was bij die platen helaas afwezig in

het archief van het Onderwijsmuseum, waarvan ik alle handleidingen heb verkregen. Hierdoor moet bij deze handleidingen extra worden opgelet, aangezien verschillen tussen de handleidingen kunnen voortkomen uit wijzigingen die De Jongh en Wagenvoort later zelf hebben gemaakt.

De platen zijn thematisch ingedeeld. Op die manier kan onderzocht worden op welke manier de verschillende handleidingen over bepaalde grotere thema's of periodes schrijven. Het zal blijken echter blijken dat enkele kenmerkende elementen in meerdere hoofdstukken terugkomen.

De indeling heeft ervoor gezorgd dat er vier gelijkwaardige hoofdstukken zijn ontstaan over de middeleeuwen, de Reformatie, de Tachtigjarige Oorlog, en de Gouden Eeuw. Deze bevatten ieder drie platen, op het hoofdstuk over de Reformatie na. Hier wordt slechts één zeer interessante plaat behandeld. Het eerste hoofdstuk, over de Romeinse tijd, is van minder belang, en bestaat ook uit slechts één plaat.

Aangezien het geloof, zoals te verwachten, een veel grotere rol speelt in de katholieke handleidingen, zullen vooral deze handleidingen veel aandacht krijgen. Toch zijn er in de oorspronkelijke versies protestantse invloeden te vinden, die uiteraard behandeld worden.

Tot slot wil ik hier graag mijn dank uitspreken aan het Onderwijsmuseum en dr. Jacques Dane in het bijzonder. Naast het verschaffen van het bronmateriaal, heeft hij mij ook ontzettend geholpen bij vragen en moeilijkheden.

De Romeinse tijd

Uit de literatuur komt niet naar voren dat deze periode op een kenmerkende manier wordt beschreven door de katholieken of de protestanten. Van geen van beide wordt verwacht dat zij zich sterk met deze periode verbinden.

De Romeinen in ons land (een nederzetting bij een vesting)

Deze plaat gaat over de Germanen en Romeinen in ons land halverwege de eerste eeuw.³⁵ De Germanen worden in beide handleidingen als onze ruwe voorouders voorgesteld.³⁶ In de oorspronkelijke versie wordt er vooral uitvoerig besproken wat voor een beschavende invloed de Romeinen op de primitieve Germanen hebben gehad. Net zo zouden de Europeanen de gekoloniseerde volkeren hebben beïnvloed.³⁷ Godsdienst komt niet terug in de handleiding. Des te meer speelt het een rol in de katholieke handleiding. In de toegevoegde stukken wordt lovend verteld over de komst van het Christendom. Hele stukken van materiële aard, zoals over kleding, zijn daarentegen juist geschrapt. Dit laatste doen de katholieken in alle handleidingen, en zal daarom niet meer worden herhaald.

Er wordt vooral nadruk gelegd op de morele superioriteit van het Christendom ten opzichte van het heidendom. Zo wordt er van de Romeinen gezegd dat hun samenleving materieel hoogstaand, maar innerlijk verdorven was.³⁸ Bij de Germanen zorgde het heidendom voor allerlei ondeugden en de onderdrukking van goede eigenschappen, zoals hun trouw.³⁹ Dit wordt afgezet tegen de zedelijkheid van het geloof. Jezus en zijn volgelingen zouden enkel naar goede dingen streven, waarbij voor heidense ondeugden als slavernij geen plaats is.⁴⁰ Het is dan ook niet verrassend dat er wordt gesteld dat dit de ware beschaving is die later door de Romeinen naar ons land is gebracht.⁴¹ De beschavende invloed van materiële aard valt daarbij in het niet.

Conclusie

De originele handleiding geeft geen blijk van protestantse invloeden. De bewerkte versie heeft een Christelijk karakter, maar is niet specifiek katholiek. Er wordt vooral benadrukt dat het geestelijke prioriteit heeft boven het stoffelijke.

³⁵ Zie voor de plaat bijlage 1.

³⁶ J.H. Werkman, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. De Romeinen in ons land, (een nederzetting bij een vesting)* (Groningen-Den Haag 1928) 21; J.W. De Jongh, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. De Romeinen in ons land, (een nederzetting bij een vesting)* (Groningen 1915) 27.

³⁷ De Jongh. *De Romeinen in ons land*, 8.

³⁸ Werkman, *De Romeinen in ons land*, 3.

³⁹ Ibidem, 6, 8.

⁴⁰ Ibidem, 33.

⁴¹ Ibidem, 10.

De middeleeuwen

Hier zullen handleidingen over Karel de Grote, een middeleeuwse stad, en het kloosterwezen worden bestudeerd.⁴² Op basis van de literatuur mag verwacht worden dat de katholieke handleidingen zeer positief zijn. Daarnaast zou de continuïteit met het heden naar voren moeten komen. Protestanten hebben een minder duidelijke houding tegenover de middeleeuwen, waardoor het lastig is aan de hand van deze platen te beoordelen in hoeverre de 'neutrale' versie protestants van aard is.

Aan het hof van Karel den Grooten

Aan de hand van deze plaat wordt verteld over Karel de Grote en zijn invloed op de geschiedenis. In de originele versie wordt onder andere gezegd dat hij het Christendom heeft verspreid. Dat daarbij wordt gesteld dat het geloof gepaard ging met beschaving, wijst op een lichtelijk Christelijk karakter.⁴³ Lichtelijk, want vanuit de meeste aandacht gaat uit naar Karels bijdragen aan de handel en het onderwijs. De katholieken hechten uiteraard meer waarde aan zijn bijdrage aan de verspreiding van het Christendom, maar schetsen hem daarbij in een meer ondersteunende rol. Verder wordt er benadrukt dat Karel een echte katholiek was, en worden er heiligen opgevoerd.

De katholieken geven de kerk een prominentere rol ten opzichte van Karel dan in de oorspronkelijke versie is gedaan. Waar het origineel vermeldt dat Karel in Nederland de Friezen en Saksen kwam bekeren, staat in de bewerkte versie dat hij hierbij slechts hielp door de veiligheid van de missionarissen te verzekeren.⁴⁴ En bij het beter regelen van het bisdom Utrecht is er toegevoegd dat dit in overleg met de bisschop gebeurde.⁴⁵ Daarnaast wordt van de staande bisschop op de plaat gezegd dat Karel hem 'natuurlijk' vroeg naar verdere uitwerking van plannen omtrent het bestuur, de kolonisatie, en de missie.⁴⁶

Karel wordt als ware katholiek neergezet door te stellen dat hij alleen in het Rooms-Katholicisme de ware vorm van Christendom erkende. Bovendien was hij echt papistisch. Zo zou hij gezegd hebben dat men zich zelfs onder het juk van de paus moet buigen als het ondragelijk is.⁴⁷ Op deze manier wordt deze grootheid uit de geschiedenis geclaimd door de katholieken.

Ook krijgen heiligen een belangrijke rol in de katholieke handleiding. Zo wordt het sneuvelen van de heilige Roelant gebruikt als voorbeeld voor de kinderen. Het is bedoeld om hen aan te zetten tot trouw aan Christus en de koning.⁴⁸ Dit aspect zal ook bij latere platen

⁴² Zie voor de platen bijlagen 2 t/m 4.

⁴³ H. Wagenvoort, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Aan het Hof van Karel den Grooten* (Groningen-Den Haag 1922) 3.

⁴⁴ J.H. Werkman, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Aan het Hof van Karel den Grooten* (Groningen-Den Haag 1927) 8; Wagenvoort, *Aan het Hof van Karel den Grooten*, 3.

⁴⁵ Werkman, *Aan het Hof van Karel den Grooten*, 8.

⁴⁶ Ibidem, 13.

⁴⁷ Ibidem, 5.

⁴⁸ Ibidem, 22.

terugkomen. Daarnaast wordt er een reeks aan vaderlandse heiligen opgedist.⁴⁹ Op deze manier maakt de handleiding ook de verbinding tussen Nederland en het katholicisme.

Een stad in de Middeleeuwen

Bij deze plaat zijn in de katholieke versie duidelijk elementen terug te zien die op basis van de literatuur verwacht werden. Zo is het nogal positief ten opzichte van de middeleeuwen, benadrukt het dat de middeleeuwen specifiek met de katholieken zijn verbonden, en laat het zien dat er nog altijd sporen van de middeleeuwen in Nederland aanwezig zijn. Het zet zich hiermee af tegen de oorspronkelijke versie, die een vrij genuanceerd beeld geeft van de manier waarop een stad er in die tijd uitzag en hoe het leven eraan toe ging, waarbij ook een kleine rol is weggelegd voor de Christelijke naastenliefde.⁵⁰ De verschillen tussen de handleidingen zijn te groot om te zijn veroorzaakt doordat hier een latere oorspronkelijke versie is onderzocht dan de door Werkman bewerkte.

Vooraf meerel gezien worden de middeleeuwen geprezen. Dit wordt zowel gedaan door de periode zelf te prijzen, als door de huidige tijd te bekritisieren. Zo wordt gezegd: 'terwijl heden zoo velen pogen steeds meer te hebben ten koste van den ondergang van anderen, was er in de M.E. een streven om aan elkeen te geven, waaraan hij behoefte had'.⁵¹ Ook schrijft Werkman dat het heil van de mensheid meestal in een betere richting werd gezocht dan nu.⁵² Verder verschilt het van de oorspronkelijke handleiding door de armen niet als plaag van de steden af te schilderen, en te zwijgen over het wegen van vermeende heksen bij de waag.⁵³ Daarnaast is een stukje over de schandpaal geschrapt, waarin de oorspronkelijke versie vertelde dat de straffen in die tijd wreed waren, en het nog lang zou duren voor de zeden zachter zouden worden.⁵⁴

Ook qua wereldlijke zaken verging het de middeleeuwers volgens de katholieken goed. Doordat iedereen hetzelfde geloofde ontstond er bijvoorbeeld een goede wetgeving.⁵⁵ En hoewel oorlog en snelle bevolkingsgroei zorgde voor grote armoede, hadden de andere burgers gelukkig genoeg om dit met giften te compenseren.⁵⁶ Deze welvaart was vooral het gevolg van 'die schitterende maatschappij-inrichting', namelijk de gilden.⁵⁷ Werkman doet hierbij de suggestie dat dit eigenlijk als een soort geestelijke broederschappen moeten worden gezien.⁵⁸

De oorzaak van al deze goede dingen wordt gevonden in de doorwerking van de katholieke levensidealen in de samenleving.⁵⁹ Het is geen toeval dat er 'katholiek', en niet

⁴⁹ Ibidem, 3.

⁵⁰ J.W. De Jongh, *Schoolplaten voor de Vaderlandse Geschiedenis. Een stad uit de Middeleeuwen* (Groningen-Batavia 1937) 4.

⁵¹ J.H. Werkman, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Een stad in de Middeleeuwen* (Groningen-Den Haag 1927) 13.

⁵² Werkman, *Een stad in de Middeleeuwen*, 8.

⁵³ De Jongh, *Een stad uit de Middeleeuwen*, 14-15; Werkman, *Een stad in de Middeleeuwen*, 22.

⁵⁴ De Jongh, *Een stad uit de Middeleeuwen*, 25; Werkman, *Een stad in de Middeleeuwen*, 30.

⁵⁵ Werkman, *Een stad in de Middeleeuwen*, 9.

⁵⁶ Ibidem, 12-13.

⁵⁷ Ibidem, 13.

⁵⁸ Ibidem, 12.

⁵⁹ Ibidem, 3.

‘Christelijk’ staat. Er wordt veel moeite gedaan om aan te tonen dat deze periode specifiek katholiek van aard was. Een manier om dit te doen was door het simpelweg ‘de Katholieke Middeleeuwen’ te noemen.⁶⁰ Daarnaast wordt gesteld dat de middeleeuwen juist voor katholieken erg dichtbij is, omdat “in die eeuwen ons Katholiek geloof en het doel van ons leven de maatschappij zóó kon doordringen, dat ook de leerlingen zich daarmede vertrouwd gaan voelen”.⁶¹ Het katholieke karakter wordt verder benadrukt door Maria een prominente plek te geven. Bij de bespreking van de pelgrim is bijvoorbeeld toegevoegd dat de tocht meestal naar een plek ging met haar als middelpunt.⁶² En in het afrondende verhaal is er een extra stukje over de Onze Lieve Vrouwenpoort, met nisje voor Maria, waarvan de aanwezigheid vanzelfsprekend zou zijn.⁶³

Om te laten zien dat Nederland nog altijd een band heeft met de katholieke middeleeuwen wordt gewezen op de vele dingen die hier nog van getuigen. Dit leidt tot een opsomming van katholieke namen van steden en straten, en beschrijvingen van stadswapens met een katholieke oorsprong.⁶⁴ Tot slot worden de kerken benoemd van prominente Nederlandse steden, die allemaal uit de middeleeuwen dateren, en waar men blij mee moet zijn.⁶⁵

In een middeleeuwsch klooster

Ook de oorspronkelijke handleiding over een middeleeuws klooster is niet uitgesproken protestants van karakter. Wel is het weer Christelijk, wat blijkt uit de benoeming van godsvrucht als een van de grote schatten die in het klooster bewaard zijn gebleven.⁶⁶ De middeleeuwen worden kritisch beschreven als ‘donkere tijden van ruwe kracht en grof geweld, van onwetendheid en bijgeloof, van oorlog en plundering’, maar hier wordt verder geen aandacht aan besteed.⁶⁷ Er volgt een handleiding over het kloosterwezen die wederom voornamelijk neutrale informatie geeft.

In de katholieke editie komen weer veel elementen terug die bij de vorige plaat ook naar voren kwamen. Bovenal is er sprake van ophemeling omtrent alles wat met het klooster te maken heeft. Hierbij wordt, zoals bij alle platen, het geloof op de eerste plaats gesteld. Verder toont de handleiding de verbinding van het klooster met het katholicisme, Nederland, en de eigen tijd. Tot slot wordt hier voor het eerst iets gezegd over de Hervorming uit de 16e eeuw.

De katholieke versie geeft onmiddellijk aan dat het belang van het klooster in de eerste plaats niet cultuurhistorisch, maar godsdienstig van aard is.⁶⁸ De grootste bijdrage van de monniken zijn dan ook hun gebeden geweest. Op die manier wendden zij namelijk de toorn van

⁶⁰ Ibidem, 13.

⁶¹ Ibidem, 3.

⁶² Ibidem, 23.

⁶³ Ibidem, 36.

⁶⁴ Ibidem, 27-29.

⁶⁵ Ibidem, 28-29.

⁶⁶ J.W. De Jongh, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. In een middeleeuwsch klooster* (Groningen-Den Haag 1922) 3.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ J.H. Werkman, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. In een middeleeuwsch klooster* (Groningen-Den Haag 1927) 3.

God af.⁶⁹ Alle andere positieve invloeden die zij hebben gehad, waren slechts een gevolg van hun devotie.⁷⁰ En deze gevolgen waren enorm: overal waar een klooster of abdij werd gesticht, werd het een middelpunt van een vruchtbare, welvarende streek.⁷¹ Bovendien klopte geen arme tevergeefs aan, en werd geen reiziger een verblijf geweigerd.⁷² Daarnaast hebben de monniken het eens woeste Europa op cultureel vlak omgeploegd tot een hoogtepunt van bloeiende cultuur.⁷³ Deze enorme culturele invloed wordt daarbij verbonden met het heden: nog altijd zou elke cultuurkring ervan profiteren.⁷⁴

Er wordt niet vergeten de lezer ervan te verzekeren dat het kloosterleven deel uitmaakte van het grote lichaam van de katholieke kerk.⁷⁵ Veelzeggend is de zin waarin staat dat de monniken een gelukkig leven leidden, maar dat niet-katholieken dat in 't algemeen niet kunnen begrijpen.⁷⁶ Op deze manier wordt er een nog positiever beeld geschetst en wordt het katholieke benadrukt.

Behalve bij het katholicisme, hoorden die fantastische kloosters ook echt bij Nederland. Zo wordt er verteld hoe ontzettend veel kloosters er in ons land waren, en we daarom de 'ontzettende invloed op de Middeleeuwse Maatschappij der Noordelijke Nederlanden' wel begrijpen.⁷⁷ Nog sterker komt het bewijzen van de band tussen het katholicisme en Nederland naar voren bij het verhaal over een abdij. Van de kapellen van de bijbehorende kerk wordt verteld dat zij gesticht zijn door leden van nota bene de Hollandse adel.⁷⁸ Er volgt een opsomming van Hollands eerste graven, die zich er allemaal met hun familie hebben laten begraven.⁷⁹

Voor het eerst wordt hier ook iets vermeldt over de gevolgen van de Reformatie. 'De stormen der 16e eeuw' zouden de besproken abdij hebben verwoest, toen 'woeste benden, omstreeks 1580, hunne roof- en plunderzieke handen sloegen aan hetgeen gedurende honderden van jaren door den ijver en de godsvrucht van vele geslachten gebouwd was'.⁸⁰

⁶⁹ Ibidem, 7.

⁷⁰ Ibidem, 3.

⁷¹ Ibidem, 29.

⁷² Ibidem, 31.

⁷³ Ibidem, 4.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Ibidem, 5.

⁷⁶ Ibidem, 5-7.

⁷⁷ Ibidem, 9.

⁷⁸ Ibidem, 30.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Ibidem, 19.

Conclusie

De katholieken vertelden het voorspelde verhaal over de middeleeuwen: door de alomtegenwoordigheid van het katholicisme was het in alle opzichten een geweldige tijd. Bovendien horen de middeleeuwen echt bij Nederland en haar geschiedenis. Het geloof en de kerk zijn absoluut het belangrijkste, wat onder andere blijkt uit de meer dienende rol die Karel krijgt toebedeeld. Voor het eerst zien we ook dat er wordt gewezen op katholieke trouw aan de vorst, en dat de gevolgen van de Hervorming worden verafschuwd.

De oorspronkelijke handleidingen zijn minder positief over de middeleeuwen. Uitgesproken protestantisme komt er niet in naar voren, maar ze hebben wel een lichtelijk Christelijk karakter.

Luther en de Reformatie

De verwachting is dat de katholieken erg kritisch zullen schrijven over Luther en de Reformatie. Ook zouden hier de eventuele protestantse invloeden naar voren moeten komen in de oorspronkelijke handleiding. Mocht dit het geval zijn, dan zou dit blijken uit een erg positieve beschrijving van Luther en zijn daden. De kans hierop is iets vergroot, omdat Wagenvoort de auteur is. De bestudeerde handleidingen behoren tot de plaat 'Luther op den Rijksdag te Worms, 1521'.⁸¹

Luthers stellingen

De verschillen tussen de handleidingen zijn enorm. Zo blijken ze elkaar op drie belangrijke punten tegen te spreken: de reden dat Luther zijn stellingen poneerde, de verklaring waarom hij zo'n grote aanhang wist te verwerven, en of het überhaupt een hervorming was.

Over de Reformatie wordt in de originele versie gezegd dat het een hervorming was die 'was gericht tegen de misbruiken en verkeerdheden, die allengs de Westersche kerk waren binnengedrongen en die het ontstaan van het Protestantisme tot gevolg had'.⁸² Die kerkelijke wanpraktijken zouden ook de directe aanleiding zijn geweest voor Luthers 95 stellingen. De paus probeerde namelijk heel veel geld binnen te harken via de aflaathandel. Dit geld had hij niet alleen nodig voor de bouw van de St. Pieter, maar ook voor dingen zoals Griekse en Romeinse geschriften en de uitzet bij het huwelijk van zijn zus.⁸³ Met de aflaten zouden alle zonden afgekocht kunnen worden, zelfs die van de reeds gestorvenen.⁸⁴ Tetzels was één van degenen die deze valse aflaten aan de man bracht: 'Met de grootste onbeschaamdheid bood hij ieder zijn aflaatbrieven te koop aan'.⁸⁵ Zijn verkooppraatjes zouden gespekt zijn met allerlei drogredenen.⁸⁶ Dit alles werd door veel katholieken afgekeurd.⁸⁷ Luther besloot zich dan ook hiertegen te verzetten met zijn stellingen. Deze hadden een enorm effect en zorgden overal voor grote beroering, en: 'Velen, die het Roomsche juk moede waren, verblijdden er zich over, en bewonderden den dapperen monnik'.⁸⁸ Het is duidelijk waar Luther zijn aanhang aan te danken had.

De katholieke versie biedt een hele andere interpretatie. Ten eerste zou Luther zijn stellingen niet hebben verkondigd naar aanleiding van een valse aflaathandel. Er was namelijk helemaal geen valse aflaathandel. Naar oud gebruik had de Paus de aflaat uitgeschreven,

⁸¹ Zie voor de plaat bijlage 5.

⁸² H. Wagenvoort, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Luther op den Rijksdag te Worms, 1521* (Groningen-Den Haag 1917) 3.

⁸³ Wagenvoort, *Luther op den Rijksdag te Worms, 1521*, 4.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Ibidem, 5.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Ibidem.

enkel om de St. Pieter te bekostigen.⁸⁹ Hiervoor waren gewoon de normale vereisten nodig, waaronder het bezoeken van zeven kerken.⁹⁰ Er was dan ook geen kritiek op de aflaat en ook Tetzl gaf geen reden tot ergernis.⁹¹ Luthers echte motivatie moet ergens anders worden gezocht: zijn eigen dwalingen.

Hij zou zichzelf constant hebben gekweld met ziekelijke voorstellingen over zijn zondigheid.⁹² Een goede katholiek had hierop hulp bij de kerk gezocht, maar hij dacht het alleen wel af te kunnen.⁹³ Omdat hij de Bijbel echter niet goed begreep, kwam hij tot de volgende twee misverstanden: ten eerste dat het geloof in Christus alleen genoeg is om zalig te worden, en ten tweede dat dit geloof alleen uit het Heilige Schrift moet worden gehaald.⁹⁴ Door deze ketterij geloofde hij niet in de werking van goede daden, en dit zou de reden zijn dat hij in opstand kwam tegen Tetzl en de aflaat.⁹⁵

Maar als de mensen niet massaal de misstanden in de kerk zat waren, waarom kreeg Luther dan zo'n grote aanhang? Dit had meerdere redenen. Zo steunden kloosterlingen hem die het kloosterleven tegenstond. Anderen zagen slechts een dapper iemand in hem die alles en iedereen trotseerde.⁹⁶ Maar de belangrijkste verklaring is dat het geloofsleven was vervallen, en 'zeer velen' hun eigen geloof niet kenden.⁹⁷ Dit kwam voornamelijk door de vermenging van wereldlijke met geestelijke zaken. Denk hierbij aan verminderd aanzien van de kerk door oppositie van vorsten, en Duitse bisschoppen die te veel met politiek bezig waren.⁹⁸

Hervorming was dan ook nodig, maar wel binnen de kerk. Mensen zoals Luther zouden het verval van het geloofsleven echter onterecht aan de kerk zelf hebben toegeschreven.⁹⁹ Aangezien zij hierop met een eigen leer kwamen, hervormden zij in feite niets.¹⁰⁰ Luthers ketterij, berustend op misverstanden, was dus niets meer dan een Pseudo-Hervorming.¹⁰¹

De kerkelijke ban

Nadat Luther zijn stellingen had verkondigd, leidde enige gebeurtenissen ertoe dat hij in de kerkelijke ban werd gedaan. In de oorspronkelijke versie komt dit doordat de pausgezinden nijdig waren, nadat zij onsuccesvol en op oneerlijke wijze hadden geprobeerd Luther zijn stellingen te laten herroepen. Volgens de katholieken was de kerkelijke ban echter onvermijdbaar door de stijfkoppigheid van Luther.

⁸⁹ J.H. Werkman, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Luther op den Rijksdag te Worms, 1521* (Groningen-Den Haag 1927) 11.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ Ibidem, 12.

⁹² Ibidem, 10.

⁹³ Ibidem, 11.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ Ibidem, 12.

⁹⁶ Ibidem, 13.

⁹⁷ Ibidem, 8, 13.

⁹⁸ Ibidem, 5-7.

⁹⁹ Ibidem, 8.

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Ibidem, 10.

Zo valt in de originele versie direct te lezen dat de pausgezinden zeer verbolgen waren. Tetzl was zelfs zo boos dat hij de stellingen verbrandde.¹⁰² Luther moest zich nu in Augsburg bij een kardinaal komen verantwoorden. Deze probeerde met dreigementen ervoor te zorgen dat hij zijn stellingen zou herroepen, “maar de hervormer was door niets te bewegen”.¹⁰³ Vervolgens kwam een kamerheer van de paus het proberen met vleierijen. Luther beloofde hem te zwijgen, als zijn tegenstanders hem met rust zouden laten. Deze belofte werd echter verbroken toen professor Eck hem opriep tot een twistgesprek. Het twisten duurde 14 dagen lang, maar leidde nergens toe. Eck was hier zo woedend over, dat hij de paus tegen Luther opzette. Deze bepaalde nu dat Luther alles binnen 60 dagen moest herroepen, en dat hij en zijn aanhangers anders zouden worden veroordeeld als hardnekkige ketters, wat in die tijd gelijk stond aan de doodstraf, “maar Luther versaaftte niet”.¹⁰⁴ In aanwezigheid van een jubelende menigte verbrandde hij de bul en verbrak zo de banden met de kerk.¹⁰⁵

In de katholieke versie wordt van Tetzl niet gezegd dat hij boos de stellingen verbrandde, maar wel dat hij met tegenstellingen kwam, waarmee hij Luther “kort en klein geslagen” heeft, maar “niets hielp tegenover een hoogmoedige als Luther”.¹⁰⁶ Over dreigementen van de kardinaal in Augsburg wordt niet gesproken. De kardinaal kon hem inderdaad niet overreden, maar dat was omdat Luther de stad heimelijk had verlaten.¹⁰⁷ Ook was van een verbroken belofte geen sprake, aangezien het twistgesprek met Eck juist op veler aanvraag van Luther plaatsvond. Eck was hierbij aan de winnende hand, waardoor juist Luther in woede en toorn verviel.¹⁰⁸ De kerkelijke ban kwam dan ook niet voort uit een boze Eck die de paus ophitste, maar uit het feit dat het met Luther steeds verder bergaf ging, door zaken zoals de Sacramenten en de Heilige Mis te loochenen.¹⁰⁹ Bij de openlijke verbranding wordt er ten slotte geen melding gemaakt van een jubelende menigte.¹¹⁰

De reis naar de Rijksdag

Luther werd vervolgens voor de Rijksdag te Worms gedaagd.¹¹¹ Hier zou gevraagd worden of hij de boeken had geschreven die op zijn naam waren gedrukt, en of hij die wilde herroepen.¹¹² Volgens de originele versie ontving Luther deze uitnodiging overigens ‘zonder de minste vrees of onrust’.¹¹³

Beide bespreken met wie hij de tocht naar de Rijksdag aflegt, dat hij onderweg ergens een preek houdt, en hoe hij aankomt in Worms. Ze zijn het erover eens dat er enorm veel

¹⁰² Wagenvoort, *Luther op den Rijksdag te Worms*, 1521, 6.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Werkman, *Luther op den Rijksdag te Worms*, 1521, 12.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Ibidem.

¹⁰⁹ Ibidem, 13.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Wagenvoort, *Luther op den Rijksdag te Worms*, 1521, 7; Werkman, *Luther op den Rijksdag te Worms*, 1521, 22.

¹¹² Werkman, *Luther op den Rijksdag te Worms*, 1521, 22.

¹¹³ Wagenvoort, *Luther op den Rijksdag te Worms*, 1521, 8.

mensen kwamen kijken, maar de katholieke versie bagatelliseert dit door erbij te zeggen dat dit door alle eeuwen heen zo gebeurde. Verder is er vooral veel geschrapt. Zo beschrijft Werkman niet hoe elke stad hem zeer genegen is en hartelijk ontvangt. Daarnaast is het stuk weggelaten waarin staat dat ‘de held’ het volgende zegt wanneer pausgezinden proberen hem terug te laten keren: *“Al waren er zooveel duivelen te Worms als pannen op de daken, toch zou ik er heen gaan”*. Ook is de volgende uitspraak over Luther logischerwijs verwijderd: *“In zijn oogen tintelt echter een gloed, die zelfs op de Italianen, die de Rijksdag bijwonen, diepen indruk maakt”*. Hieruit blijkt duidelijk dat ook de oorspronkelijke versie gekleurd is.

Voor de Rijksdag

Bij de Rijksdag werd Luther namens de keizer ondervraagd door Eck, waarmee hij eerder al het twistgesprek heeft gevoerd. Beide versies geven in grote lijnen dezelfde ondervraging weer: Eck vraagt Luther of hij zijn werken wil herroepen en Luther weigert dit uiteindelijk. Toch verschillen de handleidingen behoorlijk. In de oorspronkelijke versie is Luther weer de moedige en bijzondere strijder, die zich door zijn oprechte geloof genoodzaakt ziet zich tegen de tirannie te blijven verzetten. De katholieken daarentegen zetten hem neer als een banale ketter, die uit hoogmoedigheid zijn leer niet wil herroepen.¹¹⁴

Het beeld van Luther als dappere held wordt in oorspronkelijke versie bekrachtigd door ermee te beginnen dat het volk hem van alle kanten goede moed toeroept.¹¹⁵ Ook dat een beroemde krijgsheld hem op de schouders klopt en tegen hem zegt dat hij een dapper pad bewandelt, draagt hieraan bij.¹¹⁶ De diepe indruk die Luther maakt op alle aanwezigen, inclusief keizer, laat zien hoe bijzonder deze man was.¹¹⁷ Daarnaast wordt getoond hoe diepgelovig Luther was, door te zeggen dat hij zich in de nacht tussen de ondervragingen door in een krachtig gebed stortte.¹¹⁸ De volgende ochtend stond hij verkwikt op en beantwoorde met krachtige stem de verdere vragen.¹¹⁹ Hierbij sloot hij zijn betoog af met: “Hier sta ik, ik kan niet anders. God helpe mij! Amen!”, wat wijst op zowel zijn onverschrokkenheid als vroomheid.¹²⁰ Hij was zelfs zo vroom, dat hij het keizerlijke bevel om op de terugweg niet te prediken zou hebben afgewezen, omdat Paulus schreef dat Gods woord niet gebonden mag zijn.¹²¹

De katholieke versie laat al het bovenstaande weg, waardoor er van het heldenverhaal niks overblijft. Daarnaast voegt het enkele dingen toe. Zo wordt het speciale van Luther en zijn leer onderuit gehaald door te herhalen dat Eck zijn leer eerder al succesvol had bestreden.¹²² Diezelfde Eck zegt bovendien dat de leer niet weer onderzocht zou worden, omdat het precies dezelfde ketterij was als die van velen voor Luther.¹²³

¹¹⁴ Werkman, *Luther op den Rijksdag te Worms*, 1521, 13.

¹¹⁵ Wagenvoort, *Luther op den Rijksdag te Worms*, 1521, 19.

¹¹⁶ Ibidem, 20.

¹¹⁷ Ibidem, 23.

¹¹⁸ Ibidem, 21.

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ Ibidem, 22.

¹²¹ Ibidem, 23.

¹²² Werkman, *Luther op den Rijksdag te Worms*, 1521, 25.

¹²³ Ibidem, 28.

De nasleep

In de oorspronkelijke versie wordt uitgebreid verteld hoe de edele keurvorst Frederik de Wijze Luther vervolgens “ontvoert”, waarna hij een andere naam aanneemt, een baard groeit, en verder studeert en werkt.¹²⁴ Dit lijkt er vooral te zijn om het verhaal omtrent de hervormer nog aantrekkelijker te maken. Verder wordt erop gewezen dat Luther heel nauw in verband staat met de Tachtigjarige Oorlog, en dat Luthers ‘stoutmoedig’ optreden besproken moet worden om dit in het juiste licht te kunnen stellen.¹²⁵

Het verhaal over de “ontvoering” door Frederik wordt door de katholieken niet verteld, maar wel wordt gezegd dat Luther zijn vernielend werk kon voltooien door zijn beschermheer.¹²⁶ Door wapengeweld van Schmalkaldische en Scandinavische vorsten werd deze leer vervolgens in vele streken ingevoerd.¹²⁷ Sinds de Rijksdag hadden veel vroegere aanhangers zich echter gerealiseerd dat Luthers leer een revolutie van de gehele maatschappij zou betekenen, die in heel haar wezen op de Rooms-Katholieke leer rustte. Velen keerden zich daarom van hem af.¹²⁸

Conclusie

De oorspronkelijke handleiding bewijst dat er ook op openbare scholen niet objectief les werd gegeven over Luther. Hij wordt als absolute held beschouwd, met gebruik van onhistorische informatie zoals een tinteling in zijn ogen. Zoals te verwachten, schetsen de katholieken juist een zeer negatief beeld van een koppig en hoogmoedig dwaallicht.

Ook over de Reformatie zelf wordt totaal anders verteld. De oorspronkelijke versie ziet het als een breed ondersteunde opstand van gelovigen tegen het juk van de kerk. De katholieken zien het niet als echte hervorming, en menen dat de ordinare ketterij alleen ingang konden vinden door de onwetendheid van het volk en het geweld van vorsten.

Veelzeggend is het dat Luther in de oorspronkelijke versie wordt verbonden met de Tachtigjarige Oorlog, terwijl de bewerkte versie daar niks over zegt. Protestants gezinden zullen uiteraard liever hun geloof en de held van dat geloof koppelen aan zo’n belangrijk element uit de vaderlandse geschiedenis dan katholieken.

¹²⁴ Wagenvoort, *Luther op den Rijksdag te Worms, 1521*, 23-25.

¹²⁵ Ibidem, 3.

¹²⁶ Werkman, *Luther op den Rijksdag te Worms, 1521*, 29.

¹²⁷ Ibidem.

¹²⁸ Ibidem.

De Tachtigjarige Oorlog

Hier komen handleidingen over de abdicatie van Karel V, een veldtocht van Willem van Oranje, en een belegering van Frederik Hendrik aan bod.¹²⁹ De verwachting is dat de katholieken kritisch zijn over deze periode en Willem van Oranje. Als de originele versie er een protestants beeld van de geschiedenis op na houdt, zou daarin juist een uitsluitend positief beeld van de Opstand en Willem de Zwijger naar voren moeten komen.

Karel V doet afstand van de regeering

De originele versie is niet zo interessant voor dit paper. Daarin wordt de abdicatie vooral gezien als een opmerkelijke gebeurtenis, die zich goed leent voor een stuk beschavingsgeschiedenis.

¹³⁰ Wel krijgt Willem van Oranje een vrij veel aandacht, door zijn opmerkelijke rol bij de troonsafstand, waar Karel op hem steunde.¹³¹

De katholieken nemen dit bijna allemaal intact over, inclusief de grote rol van Oranje. Een aantal details zijn anders, maar dat lijkt voort te komen uit het feit dat hier een later origineel is onderzocht dan degene die is bewerkt door Werkman. Er zijn echter ook stukken toegevoegd over de oorzaak van de verspreiding van Luthers leer en over de aanleiding voor de Opstand, waarvan het zeer onwaarschijnlijk is dat die ooit in de oorspronkelijke editie hebben gestaan. In beide gevallen zijn dit grotendeels verklaringen van wereldlijke aard.

Zo worden er vergelijkbare oorzaken gegeven voor de verspreiding van het protestantisme als bij de plaat over Luther. Er waren onder andere te weinig priesters, en functies binnen de kerk werden misbruikt voor wereldlijke doeleinden.¹³² Hierdoor waren de gelovigen onwetend geworden.¹³³ Daarnaast hadden de geschriften van Erasmus voor een algemene onverschilligheid ten opzichte van het geloof gezorgd.¹³⁴ Deze factoren zorgden ervoor dat men niet in staat was om de aanslag op het oude geloof af te slaan.¹³⁵ De leer heeft zich vervolgens vooral verder kunnen verspreiden doordat Duitse vorsten het gebruikten om Karel niet te gehoorzamen.¹³⁶ Die heeft de valse hervorming wel proberen te bestrijden, maar omdat hij dit alleen uit politieke overwegingen deed, en hij buiten de paus omging, werkte dit niet.¹³⁷

Dat Karel zich zo met kerkelijke aangelegenheden bemoeide, wordt ook als belangrijke reden gegeven voor de Nederlandse opstandigheid. Zo wordt over zijn maatregelen ten opzichte van het protestantisme gezegd: "Deze staatkundige inmenging wordt door velen

¹²⁹ Zie voor de platen bijlagen 6 t/m 8.

¹³⁰ J.W. De Jongh, *Schoolplaten voor de Vaderlandse Geschiedenis. Karel V doet afstand van de regeering* (Groningen-Djakarta 1950) 5, 16.

¹³¹ Ibidem, 39.

¹³² J.H. Werkman, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Karel V doet afstand van de regeering* (Groningen-Den Haag-Batavia 1933) 6.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ Ibidem, 11-12.

¹³⁵ Ibidem, 6.

¹³⁶ Ibidem, 48.

¹³⁷ Ibidem, 7.

geacht als absoluut in strijd te zijn met de Nederlandsche mentaliteit".¹³⁸ Daarnaast lag het in de volksaard om medelijden te hebben met de verdrukte protestanten.¹³⁹ Onder Filips liep het daarna totaal uit de hand. Dat hij de Nederlandse adel uit het bestuur probeerde te houden, zorgde al voor onvermijdelijke problemen. En zijn regering brak ten slotte definitief op zijn centralisatiepolitiek, waardoor er geen ruimte meer dreigde te zijn voor de eigen volksaard.¹⁴⁰

Tot slot is het kenmerkend dat er bij de kerkelijke plechtigheden bij Karels abdicatie wordt bijgezegd dat dit bij katholieken nog altijd gebeurt.¹⁴¹ In de oorspronkelijke versie stond slechts dat die destijds gebruikelijk waren.¹⁴² Op deze manier wordt aandacht gevestigd op het feit dat er nog altijd Nederlandse katholieken zijn.

De prins trekt over de Maas, 1568

Bij deze plaat wordt verteld over de jammerlijk mislukte veldtocht die Willem van Oranje in 1568 tegen Alva ondernam. Dat Oranje deze tocht als vorst begon en als berooid man eindigde, wordt door beide gezien als uitstekend materiaal voor een zedenles.¹⁴³ Verder wijkt de katholieke handleiding behoorlijk af. Er wordt benadrukt dat de Opstand politieke oorzaken had, de prins wordt minder positief neergezet, en er is aandacht voor de toenmalige katholieken.

Bij de protestantse handleiding is geen expliciet protestants karakter te ontwaren. Van geloofszaken wordt sowieso nauwelijks gesproken; slechts eenmaal wordt gezegd dat er onder andere voor geloofsvrijheid werd gestreden.¹⁴⁴ Wel wordt er een zeer positief beeld gegeven van de geliefde en dappere Willem van Oranje, die voor het welzijn van het volk grote opofferingen maakte en een enorme prestatie wist te leveren door zonder brug de Maas over te steken.¹⁴⁵ Alva durfde de slag echter niet aan te gaan, en vluchtte weg.¹⁴⁶ Maar helaas had Alva de steden en boeren zo bang gemaakt dat de stadspoorten gesloten bleven en de landerijen verlaten werden.¹⁴⁷ Hierdoor moest Oranje de achtervolging staken en afdruipe. Als er wel slag was geleverd, had Oranje die gewonnen, en zou het hele Nederlandse volk hem hebben gesteund.¹⁴⁸

Zoals gezegd, wijkt Werkmans versie op een aantal kenmerkende punten af van het origineel. Ten eerste wordt er weer benadrukt dat de Opstand vooral gericht was tegen de absolutistische plannen van Filips, en dus niet zozeer om het geloof ging.¹⁴⁹ Daarom wordt er

¹³⁸ Ibidem, 8.

¹³⁹ Ibidem, 7.

¹⁴⁰ Ibidem, 13.

¹⁴¹ Ibidem, 28.

¹⁴² De Jongh, *Karel V doet afstand van de regeering*, 17.

¹⁴³ J.H. Werkman, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. De prins trekt over de Maas, 1568* (Groningen-Den Haag-Batavia 1931) 8; J.W. De Jongh, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. De prins trekt over de Maas, 1568* (Groningen-Den Haag 1928) 4.

¹⁴⁴ De Jongh, *De prins trekt over de Maas, 1568*, 8.

¹⁴⁵ Ibidem, 3-4, 15.

¹⁴⁶ Ibidem, 17.

¹⁴⁷ Ibidem, 18-19.

¹⁴⁸ Ibidem, 18.

¹⁴⁹ Werkman, *De prins trekt over de Maas, 1568*, 3, 6.

ook niet gesproken van 'dwingelandij', maar van 'heerschappij'.¹⁵⁰ Oranje had daarbij weliswaar in de grond gelijk door zich tegen Filips centralisatiepolitiek te verzetten, maar in feite was het toch een ongeoorloofde revolutie.¹⁵¹ Het is dan ook niet vreemd dat er te lezen valt dat de onpartijdige beoordelaar de triomf van Alva goed moet keuren.¹⁵²

Ten tweede wordt er een minder rooskleurig beeld van Oranje en de tocht gegeven. Er wordt een ambivalente houding ten opzichte van Oranje aangenomen. Zo wordt er erkend dat hij geliefd was bij zijn manschappen en dat hij streed voor de vrijheid en welvaart van het land. Ook is overgenomen dat zijn heldere gedachten weldra door dappere daden verwezenlijkt zouden worden.¹⁵³ Maar naast deze lovende uitspraken wordt het heldenverhaal toch vooral afgezwakt. Zo wordt betwijfeld of hij daadwerkelijk de Maas over is gestoken zonder behulp van een brug, en wordt gezegd dat hij uit angst voor de Duitse ruiters geen priester toeliet bij zijn stervende katholieke boezemvriend Hoogstraten.¹⁵⁴ Ook zou Alva simpelweg een betere legerleider zijn geweest.¹⁵⁵

Belangrijker is echter dat van Oranje wordt gezegd dat hij vooral ten strijde trok omdat hij realiseerde dat zijn positie in de Nederlanden verloren zou zijn als hij niets zou doen, en omdat er goederen van hem werden geconfiscieerd.¹⁵⁶ Een verzet uit voornamelijk eigenbelang dus. Uit geloofsovertuiging was het in ieder geval niet. Ook bij hem had Erasmus' invloed immers voor geloofsonverschilligheid gezorgd.¹⁵⁷ Het protestantisme gebruikte hij slechts uit opportunistische overwegingen.¹⁵⁸

Ten derde is er in de bewerkte handleiding wel oog voor de toenmalige katholieken. Zo stelt Werkman dat slechts een deel van de bevolking Oranje zou steunen bij een gewonnen slag, terwijl de oorspronkelijke versie er vanuit gaat dat de gehele bevolking dat zou doen.¹⁵⁹ Soortgelijk is het geval waar de originele versie zegt dat de volledige bevolking Alva's geweld moe was, en de katholieke stelt dat slechts de protestanten bang waren voor Alva.¹⁶⁰ De prins schatte dit door zijn onverschilligheid echter verkeerd in en dacht dat het voor iedereen gold, en hij daarom enorme steun kon verwachten.¹⁶¹ Den Bosch en Luik hielden dan ook niet hun poorten dicht uit vrees voor Alva, maar omdat Oranje met zijn troepen plunderend door het land ging, en van plan was ook kerkelijke instellingen te beroven.¹⁶² Bovendien werden reeds geroofde kerksieraden spottend op de hoeden gezet.¹⁶³ Niet vreemd dus dat de steden met een voornamelijk Roomse bevolking niet te hulp schoten.

¹⁵⁰ De Jongh, *De prins trekt over de Maas*, 1568, 18; Werkman, *De prins trekt over de Maas*, 1568, 23.

¹⁵¹ Werkman, *De prins trekt over de Maas*, 1568, 6.

¹⁵² Ibidem, 7.

¹⁵³ Ibidem, 16, 21.

¹⁵⁴ Ibidem, 11, 25.

¹⁵⁵ Ibidem, 12.

¹⁵⁶ Ibidem, 5-6.

¹⁵⁷ Ibidem, 4.

¹⁵⁸ Ibidem.

¹⁵⁹ De Jongh, *De prins trekt over de Maas*, 1568, 17; Werkman, *De prins trekt over de Maas*, 1568, 23.

¹⁶⁰ De Jongh, *De prins trekt over de Maas*, 1568, 10; Werkman, *De prins trekt over de Maas*, 1568, 18.

¹⁶¹ Werkman, *De prins trekt over de Maas*, 1568, 7.

¹⁶² Ibidem, 25.

¹⁶³ Ibidem.

's Hertogenbosch door Frederik Hendrik belegerd, 1629

Deze plaat gaat over de belegering en inname van Den Bosch door Frederik Hendrik in 1619. In de originele handleiding draait het vooral om het prijzen van de prins. Ook voor de katholieken was Frederik Hendrik een held, maar om andere redenen. Daarnaast geven zij weer aandacht aan de katholieke kant van de zaak, en maken ze van de gelegenheid gebruik om aan te tonen dat katholieken trouw zijn aan geloof en vorst.

Waar de oorspronkelijke handleiding met name lovende woorden heeft voor Frederik Hendriks strategische talenten, geven de katholieken direct aan dat dit krijgskundige aspect van secundair belang is.¹⁶⁴ Belangrijker zijn de godsdienstige zaken. Dit is dan ook het punt waarop zij de prins roemen. Inderdaad, hij was een bekwaam legerleider, maar bovenal was hij zeer verdraagzaam ten opzichte van de katholieken in Den Bosch en omgeving. Dit kwam tot uiting tijdens de onderhandelingen over het verdrag van overgave.¹⁶⁵ Hierbij heeft de "edele prins Hendrik" namelijk geprobeerd ervoor te zorgen dat de katholieken hun goederen mochten behouden.¹⁶⁶

Maar tevergeefs, want de Staten-Generaal waren onbuigzaam.¹⁶⁷ En zo verloren de mensen alsnog hun geloofsvrijheid.¹⁶⁸ Het betreuren hiervan laat goed zien dat het verhaal in de bewerkte versie meer vanuit een katholieke invalshoek wordt benaderd. Dit komt eveneens naar voren in de bespreking van de belegering, waarbij niet alleen Frederiks aanval, maar ook Den Bosch' verdediging wordt besproken.¹⁶⁹ Het katholieke Den Bosch krijgt nog meer aandacht en waardering door te benadrukken hoe belangrijk deze stad voor Spanje was in strategisch opzicht.¹⁷⁰

Ook in de eigen tijd is Den Bosch van belang. Niet door de strategische waarde, maar omdat het tot tweemaal toe heeft aangetoond hoe trouw katholieken zijn aan zowel hun geloof als aan hun vorst. Zo wordt gesteld dat de stad zich mag beroemen om het feit dat het trouw is gebleven aan de kerk en de wettige Spaanse vorst.¹⁷¹ Vervolgens hebben zij dezelfde loyaliteit bewezen onder de Nederlandse vlag. Hoezeer de Staten de katholieken ook onderdrukten in hun geloof, zij bleven altijd toegewijd aan hun geloof. Nog opmerkelijker is dat het volk ondanks de enorme repressie loyaal bleef aan de Republiek tijdens het rampjaar 1672.¹⁷²

Op deze manier laat deze handleiding zien dat het geloof bij de katholieke Nederlander hand in hand gaat met gezagsgetrouwheid. Dit komt ook mooi naar voren in deze zin uit de inleiding: "Hoewel Roomschen dankbaar zijn, dat de Meijerij tot ons land behoort, stemt het ons tot droefheid over die twee eeuwen van onderdrukking van een geheel katholieke bevolking".¹⁷³

¹⁶⁴ J.W. De Jongh, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. 's Hertogenbosch door Frederik Hendrik belegerd, 1629* (Groningen-Den Haag 1925) 3; J.H. Werkman, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. 's Hertogenbosch door Frederik Hendrik belegerd, 1629* (Groningen-Den Haag 1927) 3.

¹⁶⁵ Werkman, *'s Hertogenbosch door Frederik Hendrik belegerd, 1629*, 12-13.

¹⁶⁶ Ibidem, 13.

¹⁶⁷ Ibidem.

¹⁶⁸ Ibidem, 14.

¹⁶⁹ Ibidem, 12.

¹⁷⁰ Ibidem, 6.

¹⁷¹ Ibidem, 5.

¹⁷² Ibidem, 20.

¹⁷³ Ibidem, 3.

Conclusie

In de originele versie worden vooral de twee prinsen ontzettend geprezen. Dit wijst op nationalisme, maar niet per se op protestantse invloeden. Het verzwijgen van de negatieve gevolgen van de Opstand voor de katholieke Nederlanders is echter wel opvallend, en lijkt niet zo neutraal.

Hier gaan de katholieke handleidingen dan ook tegenin, door er onder andere op te wijzen dat er ook katholieke Nederlanders waren wiens geloofsvrijheid werd afgenomen. Daarnaast wordt er weer moeite gedaan om aan te tonen dat de Tachtigjarige Oorlog niet om het geloof, maar om wereldlijke zaken draaide. Zo wordt van het protestantisme minder een kern van de Nederlandse geschiedenis gemaakt. Ook beargumenteren katholieken dat zij gezagsgetrouw zijn, door te wijzen op de loyaliteit van katholieken uit het verleden. Ook de lovende woorden voor Frederik Hendrik lijken hier verband mee te houden.

De Gouden Eeuw

Hier worden de handleidingen bij platen over een handelstocht naar Indië, over Amsterdam en over de Muiderkring besproken.¹⁷⁴ Van de katholieke handleidingen wordt een kritischere houding verwacht dan van de oorspronkelijke. Vondel zou hierbij de uitzondering moeten zijn.

Op de reede van Bantam, 1598

De handel op Indië werd gezien als een belangrijke oorzaak voor de welvaart van de Republiek.

¹⁷⁵ Middels deze plaat wordt verteld over de tweede handelstocht naar Indië. Er is niet voor de eerste gekozen, omdat die minder succesvol was en de schepelingen zich slechter gedroegen.

¹⁷⁶ De tweede tocht kan hierdoor met meer trots worden beschouwd. Bovendien leent deze zich beter als voorbeeld voor de kinderen.

De originele versie is verder vooral verklarend: de oorsprong van het huidige gezag wordt uitgelegd.¹⁷⁷ Hierbij speelt het geloof geen expliciete rol. De katholieke handleiding is daarentegen vooral activerend. De handleiding spoort aan de missie in Nederlands-Indië op de juiste wijze te bevorderen. Hierbij wordt gewezen op de positieve invloed van de katholieke missie en de compensatie die Indië verdient door de Nederlandse wandaden uit het verleden. Daarnaast wordt verteld welke rol de regering bij de missie moet gaan spelen.

Zo laten de katholieken zien dat de missie in het verleden al uitstekend heeft gewerkt. Er wordt verteld over de heilige missionaris Xaverius, die met groot succes het katholicisme wist te verspreiden. De inlanders hielden van hem, en waren zeer verdrietig als hij hen verliet.¹⁷⁸ Ook zijn inheemse leerling Manuël komt aan bod. De kampong waar deze katholiek het hoofd van werd, was de best bestuurde en meest veilige van het hele eiland.¹⁷⁹ Hoe krachtig de missie is geweest, blijkt ten slotte uit de katholieke elementen die nog altijd aanwezig zijn in gebieden waar het geloof allang is uitgestorven.¹⁸⁰

Deze positieve katholieke invloeden staan in schril contrast met de Nederlandse inbreng. Waar de Portugezen en Spanjaarden de bevolking met het katholicisme ten minste nog ware

¹⁷⁴ Zie voor de platen bijlagen 9 t/m 11.

¹⁷⁵ J.H. Werkman, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Op den Dam, omstreeks 1665* (Groningen-Den Haag 1927) 3; H. Wagenvoort, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Op den Dam, omstreeks 1665* (Groningen-Den Haag-Batavia 1926) 3.

¹⁷⁶ J.H. Werkman, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Op de reede van Bantam, 1598* (Groningen-Den Haag 1927) 3; J.W. De Jongh, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Op de reede van Bantam, 1598* (Groningen-Den Haag 1922) 3.

¹⁷⁷ De Jongh, *Op de reede van Bantam, 1598*, 6.

¹⁷⁸ Werkman, *Op de reede van Bantam, 1598*, 6-8.

¹⁷⁹ Ibidem, 30-32.

¹⁸⁰ Ibidem, 34.

beschaving schonken, heeft Nederland enkel ellende gebracht.¹⁸¹ Dit is ook niet zo gek, aangezien de Hollanders alleen kwamen om winst te maken.¹⁸² Dit lijkt weer aan te geven dat Nederland volgens de katholieken helemaal niet zo zwaar protestants was. Nederlands wandaden worden geïllustreerd aan de hand van Coens misdaden op Banda. Omdat de inlanders liever met de Portugezen of Engelsen handelden, zijn ze door de Nederlanders uitgehongerd, vermoord, en tot slaaf gemaakt.¹⁸³ Deze wandaden uit het verleden worden als argument gebruikt bij de oproep om de missie te bevorderen. Zo wordt gezegd dat de katholieke jeugd “moet weten, welke schuld de Nederlanders tegenover de Insulinders hebben goed te maken”.¹⁸⁴

Ook de regering heeft hierin een rol in te spelen. Het moet zich bijvoorbeeld goed gedragen tegenover de Indische bevolking. Het verleden heeft uitgewezen dat de Christenen anders moeten boeten voor de misdaden van het bestuur.¹⁸⁵ Mochten de moslims en heidenen onverhoopt toch aanvallen, dan dient de staat te hulp te schieten.¹⁸⁶ Verder is het vooral zaak de katholieken gewoon hun werk te laten doen.¹⁸⁷

De overtuiging dat het op bovenstaande wijze goed moet komen met de missie, blijkt uit de volgende zin: “nog altijd geldt Coen’s woord: “Daar kan in Indië wat groots gebeuren”.¹⁸⁸

Op den Dam, omstreeks 1665

Deze plaat van Amsterdam wordt in de oorspronkelijke versie gebruikt om te laten zien hoe de zeevaart en de handel tot de voorspoedige Gouden Eeuw hebben geleid. Qua geloofszaken wordt daarbij enkel over de overgang van Amsterdam tot het protestantisme gesproken. De katholieken zijn minder positief over de Gouden Eeuw, en geven een ander beeld van Amsterdams overgang tot het protestantisme. Verder is het vooral kenmerkend dat de originele handleiding de geschiedenis van de stad in de 16e eeuw laat beginnen, terwijl de bewerkte versie juist veel aandacht besteedt aan de middeleeuwse roots. Dit hangt samen met Werkmans ijver om Amsterdam met het katholicisme te verbinden.

Zo beklemtoont de oorspronkelijke versie sterk dat de Republiek, en vooral Amsterdam, op elk gebied toonaangevend was.¹⁸⁹ Er wordt zelfs een gedicht aangehaald waarin staat dat de stad als keizerin de kroon van Europa draagt.¹⁹⁰ De oorzaak van deze enorme welvaart is duidelijk: de handel.¹⁹¹ De katholieken erkennen de materiële bloei, maar betreuren de

¹⁸¹ Ibidem, 14.

¹⁸² Ibidem, 9.

¹⁸³ Ibidem, 35-37.

¹⁸⁴ Ibidem, 15.

¹⁸⁵ Ibidem, 8.

¹⁸⁶ Ibidem, 8, 31.

¹⁸⁷ Ibidem, 33-34.

¹⁸⁸ Ibidem 15.

¹⁸⁹ H. Wagenvoort, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Op den Dam, omstreeks 1665* (Groningen-Den Haag-Batavia 1926) 4.

¹⁹⁰ Ibidem, 27.

¹⁹¹ Ibidem, 26.

gelijktijdige onderdrukking van hun geloof. Daarnaast zullen we zien dat zij niet uitsluitend de handel als oorzaak van de voorspoed zien.

Het primaat van de handel zien we ook terug in de oorspronkelijke bespreking van Amsterdams overgang tot het protestantisme. Hierbij wordt gezegd dat de burgemeesters als een van de weinigen niet voor de prins kozen door katholiek te blijven.¹⁹² Dat leverde niets dan ellende op, aangezien de handel er verschrikkelijk onder leed.¹⁹³ En “Amsterdam kan enkel tieren bij vrede en handel en Waagdrukte”.¹⁹⁴ Gelukkig werden de burgemeesters met zachte hand weggewerkt, waardoor de handel weer kon floreren.¹⁹⁵ In de katholieke versie wordt een ander beeld geschetst. Ten eerste is de beeldvorming niet dat ze tegen de prins waren, maar juist dat ze trouw bleven aan hun wettige vorst.¹⁹⁶ Ten tweede wordt er benadrukt dat de stad pas toegaf na gewelddadige wegvoering van het magistraat, waarna de belofte van geloofsvrijheid ook nog werd verbroken.¹⁹⁷

Een andere gebeurtenis die wij met het protestantisme associëren wordt alleen door de katholieken besproken: de Beeldenstorm. Het belangrijkste punt dat hierbij wordt gemaakt is dat het niet religieus van aard was. De leiders ervan wilden ermee slechts de katholieke burgemeesters afzetten om zelf de hoge functies te kunnen bekleden.¹⁹⁸ Degenen die de Beeldenstorm hebben uitgevoerd, worden beschreven als goddeloze woestelingen en dronkaards.¹⁹⁹ Verder worden de katholieke Amsterdamse vrouwen geprezen die deze duivels weg wisten te jagen uit een kerk.²⁰⁰

Deze speciale aandacht voor katholieke aspecten van Amsterdam is door de hele bewerkte handleiding heen belangrijk. Er wordt veel werk van gemaakt om de band tussen de stad en het katholicisme te bewijzen. Zo wordt er gezegd: “Amsterdams wondermooie geschiedenis behoort niet enkel aan de Amsterdammers - al denken ze dat -, maar aan alle echte Roomsche Nederlanders”.²⁰¹ Om dit aan te tonen is het oorspronkelijke Amsterdamse geschiedverhaal, die aanvangt in de 16e eeuw, geschraapt. In plaats daarvan wordt er uitgebreid verteld over de middeleeuwse begindagen van de stad.²⁰² Hierbij wordt weer benadrukt dat de maatschappij destijds volledig katholiek was.²⁰³

Het was in deze katholieke tijd dat de handel begon waardoor de stad zo groot is geworden. Maar handel is lang niet de enige oorzaak daarvan geweest. Zo heeft Sint Pieter de eerste bewoners gezegend, en heeft Sinterklaas van Christus de opdracht gekregen er een wereldstad van te maken.²⁰⁴ Diezelfde Sinterklaas heeft ervoor gezorgd dat Amsterdam de

¹⁹² Ibidem, 22.

¹⁹³ Ibidem.

¹⁹⁴ Ibidem, 23.

¹⁹⁵ Ibidem.

¹⁹⁶ J.H. Werkman, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Op de reede van Bantam, 1598* (Groningen-Den Haag 1927) 6.

¹⁹⁷ Ibidem, 5.

¹⁹⁸ Ibidem, 48.

¹⁹⁹ Ibidem, 48-52.

²⁰⁰ Ibidem, 50, 52.

²⁰¹ Ibidem, 24.

²⁰² Ibidem, 14-39.

²⁰³ Ibidem, 16, 29.

²⁰⁴ Ibidem, 23-24.

stadsbrief heeft gekregen van de bisschop.²⁰⁵ Ook had een wonder ervoor gezorgd dat er talloze pelgrims naar de stad trokken waarmee gehandeld kon worden.²⁰⁶ Hiervan wordt gezegd: “Eer en opkomen dankt Amsterdam zeker mede aan het heilig Sacramentsmirakel”.²⁰⁷

Ten slotte worden twee helden besproken die zowel Amsterdams als katholiek waren. De ene is Willem Eggert. Hij heeft onder andere vele privileges voor de stad weten te regelen.²⁰⁸ Als echt Amsterdams Mariakind heeft hij natuurlijk ook veel geld aan de Lieve Vrouwekerk gegeven.²⁰⁹ De andere, nog grotere, held is Vondel. In geur en kleur wordt er verteld over zijn bekering tot de katholieke kerk na zware beproevingen.²¹⁰

Een zomermiddag met de Muiderkring

Deze plaat toont enkele beroemde figuren uit de Gouden Eeuw rond 1630 tezamen op het Muiderslot. Allerlei prominente voorvaderen, zoals Vondel en Grotius, waren hier te gast bij Hooft. De helden worden voornamelijk geëerd om hun culturele prestaties en beschaafdheid. Godsdienst speelt in de originele versie geen rol, hoewel er lijkt te worden aangenomen dat Nederland een geheel protestantse natie is. In de aangepaste versie is het godsdienstige aspect toegevoegd. Het protestantse karakter van Nederland en de Muiderkring wordt vooral afgezwakt. Bij de Muiderkring wordt beweerd dat velen zelfs naar hetatholicisme neigden. Ook wordt de Gouden Eeuw minder positief geschetst.

Zo is in de katholieke handleiding toegevoegd dat het bij de term ‘Gouden Eeuw’ slechts om wetenschap, kunst en welvaart gaat, en niet om een belangrijker aspect.²¹¹ Sinds Willem van Oranje de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst had verboden was het voor hen namelijk helemaal geen Gouden Eeuw. Of er zou mee moeten worden bedoeld dat zij hun goud kwijtraakten, aangezien ze bestuurders om moesten kopen om hun godsdienst nog te kunnen belijden.²¹²

De originele versie heeft hier geen oog voor, en lijkt zelfs de aanname te doen dat alle Nederlanders protestants waren. Dit komt naar voren bij de bespreking van de calvinistische Cats. Van zijn godsdienstige gedichten wordt namelijk gezegd dat ze “in de burgergezinnen naast den Statenbijbel een plaats op de boekenplank vonden”.²¹³ Logischerwijs voelen de katholieken zich (weer) over het hoofd gezien, en voegen eraan toe dat alleen protestantse gezinnen die gedichten en bijbel hadden.²¹⁴

²⁰⁵ Ibidem, 30.

²⁰⁶ Ibidem, 5, 47.

²⁰⁷ Ibidem, 5.

²⁰⁸ Ibidem, 38.

²⁰⁹ Ibidem, 39.

²¹⁰ Ibidem, 52-58.

²¹¹ J.H. Werkman, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Een zomermiddag met de Muiderkring* (Groningen-Den Haag 1932) 37.

²¹² Ibidem.

²¹³ J.W. De Jongh, *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Een zomermiddag met de Muiderkring* (Groningen-Den Haag-Batavia 1931) 45.

²¹⁴ Werkman, *Een zomermiddag met de Muiderkring*, 51.

Ook in de rest van de katholieke handleiding wordt veel moeite gedaan om te bewijzen dat Nederland niet zo'n protestants karakter had. Hierbij wordt, zoals bij eerdere platen al, op de invloed van Erasmus gewezen. De calvinisten waren weliswaar de baas, maar Erasmus' invloed had voor brede onverschilligheid gezorgd, "en zoo kwam het, dat velen de Kerk verlieten, zonder echter overtuigd Calvinist of Lutheraan te worden".²¹⁵ Bovendien waren de rekkelijken vooral te vinden in belangrijke kringen, namelijk die van kooplui en regenten.²¹⁶

Aan de hand van de Muiderkring wordt aangetoond dat ook de culturele elite niet protestants van aard was. Zo wordt gezegd dat er alleen maar rekkelijken op het Muiderslot kwamen.²¹⁷ Bij de bespreking van de personen op de plaat wordt vervolgens van zowel de geleerdste (Grotius), de populairste (Tesselschade) als de meest kunstzinnige (Vondel) gezegd dat zij zich bekeerden tot het katholicisme.²¹⁸ En de enige twee calvinisten, Huygens en Cats, kwamen nauwelijks op het slot. Daarbij wordt de suggestie gedaan dat juist zij als calvinisten zich er minder thuis voelden.²¹⁹

Gelet op het bovenstaande is de volgende uitspraak over die tijd dan ook niet verwonderlijk: "De bekeerlingen onder de meer intellectueelen behoeven niet meer met een lantaren te worden gezocht".²²⁰ Werkman durft zelfs nog een stapje verder te gaan: hij stelt dat er in die tijd, temidden van de Gouden Eeuw, een zeker verlangen was in Nederland om terug te keren naar het katholicisme.²²¹

Conclusie

Zoals verwacht zijn de katholieken niet zo enthousiast over de Gouden Eeuw als de oorspronkelijke versie, gezien de onderdrukking van hun geloof. Weer wordt hier niks over gezegd in de originele versie, en lijkt er uit te worden gegaan van een uniforme protestantse natie waarvan de hoogtepunten worden belicht. Door de geschiedenis van Amsterdam in de 16e eeuw te laten beginnen, lijken de katholieke elementen uit het verleden verder te worden genegeerd.

De katholieken doen juist veel moeite om Nederland en Amsterdam zo katholiek mogelijk af te schilderen, en aan te tonen dat het protestantisme helemaal niet zo'n grote rol speelde. In de Gouden Eeuw zou Nederland zelfs in grote mate terug hebben willen keren naar het katholicisme.

Opvallend is de ronduit activerende handleiding omtrent de handelstocht naar Indië, die daarmee uit de toon valt ten opzichte van de overige handleidingen.

²¹⁵ Ibidem, 47.

²¹⁶ Ibidem.

²¹⁷ Ibidem, 15.

²¹⁸ Ibidem, 21-22, 28, 49.

²¹⁹ Ibidem, 49.

²²⁰ Ibidem, 28.

²²¹ Ibidem.

Conclusie

Dit onderzoek heeft laten zien dat de manier waarop het geloof zich tijdens de Verzuiling uitte in het geschiedenisonderwijs op lagere scholen verschilde tussen openbare en katholieke scholen.

De geschiedenislessen op openbare scholen hadden een lichtelijk Christelijk karakter, maar ze waren grotendeels niet expliciet protestants. Alleen de bespreking van Luther was dit wel. Hij werd ronduit opgehemeld als de dappere held die het volk van het Roomse juk had verlost.

Impliciet lijkt er meer sprake te zijn van protestantse invloeden. Periodes, zoals de Gouden Eeuw, werden als uitsluitend positief beoordeeld, terwijl er voor de Nederlandse katholieken overduidelijk negatieve kanten aan zaten. Over katholieke elementen werd überhaupt nauwelijks gesproken. In het verlengde hiervan staat de constatering dat de Nederlandse bevolking af en toe als uniform protestants werd beschreven.

Bij de katholieken kwam het geloof in alle geschiedenislessen juist zeer expliciet terug. Het geestelijke kreeg absoluut prioriteit boven wereldlijke zaken. Ook hadden zij uiteraard wel aandacht voor de repressie van het katholieke geloof in de Republiek. Daarnaast uitte het katholicisme zich vooral op een drietal manieren.

Ten eerste werd het katholicisme geprezen en verbonden met de Nederlandse natie. Het sterkste kwam dit naar voren bij de middeleeuwen. Deze periode werd op elk vlak de hemel in geprezen, waarbij werd benadrukt dat Nederland in die goede tijd compleet katholiek was. Ook de Gouden Eeuw werd gekoppeld aan het katholicisme. Zo werd verteld hoe sterk de banden van Amsterdam met het geloof waren, en hoeveel het eraan te danken had. Ook zouden zich er in de culturele elite en tussen de intellectuelen veel katholieken hebben bevonden. Hierbij werd de bekeerde Vondel opgevoerd als grote held.

Ten tweede, en hiermee samenhangend, werd het protestantisme bekritiseerd en werd de verbintenis ervan met de Nederlandse geschiedenis gebagatelliseerd. Zo werd het protestantisme als serieus geloof onderuit gehaald door te stellen dat Luther slechts een koppig dwaallicht was, wiens leer zich alleen kon verspreiden door de onwetendheid van mensen en het opportunisme van vorsten, zoals Willem van Oranje. De onwetendheid over geloofszaken zou grotendeels zijn voortgekomen uit verderfelijke wereldlijke invloeden. Ook bij de Tachtigjarige Oorlog werd als verklaring voornamelijk gewezen naar wereldlijke oorzaken, waardoor de verbinding ervan met het protestantisme werd tegengesproken. Meer in algemene zin werd gesteld dat er in Nederland weinig overtuigde protestanten waren. En juist in de hogere kringen zou de meerderheid rekkelijk zijn geweest.

Ten derde werd er belang aan gehecht om te tonen dat katholieken gezagsgetrouw zijn. Een bewijs hiervan werd gevonden in het feit dat zij lange tijd de wettige Spaanse vorst trouw zijn gebleven. Later hebben zij, ondanks de harde onderdrukking, dezelfde loyaliteit bewezen onder Nederlandse vlag.

Discussie

In beide handleidingen lijkt voornamelijk het achterliggende geloof te worden verbonden met de Nederlandse natie. Op dit vlak bevestigt dit onderzoek de bevindingen uit eerdere onderzoeken. Interessant is dat de manier waarop het geloof aan de natie wordt gekoppeld erg verschilt tussen de handleidingen. Op openbare scholen gebeurde dit vooral door het katholieke aspect van de Nederlandse geschiedenis te verzwijgen. De katholieken daarentegen hanteerden een veel agressievere tactiek. Zij maken er veel werk van om te laten zien dat én Nederland niet erg protestants was én dat Nederland juist wel erg katholiek was.

De verklaring van dit verschil is vermoedelijk tweeledig. Ten eerste was de katholieke school nou eenmaal religieuzer ingesteld dan de openbare school. Aangezien het geloof belangrijker was, was er ook meer reden dit met het vaderland te verbinden. Ten tweede komt het ook waarschijnlijk voort uit de dominante positie van het protestantisme. Protestanten waren lang de bovenliggende partij in Nederland, en ook belangrijke gebeurtenissen zoals de Tachtigjarige Oorlog hebben een protestantse connotatie. Hierdoor moesten katholieken meer moeite doen om te bewijzen dat zij er ook bij hoorden.

Een ander centraal facet van het toenmalige katholieke geschiedenisonderwijs is de nadruk die werd gelegd op de katholieke gezagsgetrouwheid ten opzichte van de wereldlijke macht. Ook met dit resultaat wordt de literatuur bevestigd. Het lijkt aannemelijk dat de katholieken zich op deze manier verdedigden tegen de beschuldiging dat zij niet te vertrouwen waren door hun gezagsrelatie met de paus. Tevens droeg ook dit bij aan hun aanspraak een volwaardig onderdeel te zijn van de Nederlandse natie.

De resultaten van dit onderzoek bekrachtigen vooral de literatuur omtrent verzuilde visies op de vaderlandse geschiedenis. Daarnaast heeft dit onderzoek hopelijk aan dit onderzoeksgebied bijgedragen door van een onderbelichte bron gebruik te maken, en deze onder de aandacht te brengen als bruikbaar materiaal voor eventueel verder onderzoek. Aan het onderzoeksgebied omtrent schoolplaten heeft dit onderzoek hopelijk bijgedragen door juist een onderbelicht onderwerp te onderzoeken, namelijk de verzuiling. Op deze manier is een eerste poging gedaan om deze twee onderzoeksgebieden met elkaar te verbinden.

Als kanttekening moet worden herhaald dat deze bron geen direct inzicht geeft in de manier waarop de leraren les gaven. Het is niet duidelijk in hoeverre de handleidingen ook echt werden gevolgd. Bij gebrek aan bronnen over de geleefde praktijk is daarom de aanname gedaan dat de praktijk door deze handleidingen aardig wordt benaderd. Daarnaast gaan de handleidingen in dit onderzoek slechts over onderwerpen tot circa 1665. Het zou interessant zijn om de periode hierna in vervolgonderzoek op dezelfde manier te bestuderen. Ook zou onderzoek naar handleidingen voor orthodox-protestantse scholen een goede toevoeging zijn. Tot slot ligt er ruimte om de platen zelf als visuele bron te betrekken in het onderzoek naar verzuiling.

Primaire bronnen

- De Jongh, J.W., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. De Romeinen in ons land, (een nederzetting bij een vesting)* (Groningen 1915).
- De Jongh, J.W., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Op de reede van Bantam, 1598* (Groningen-Den Haag 1922a).
- De Jongh, J.W., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. In een middeleeuwsch klooster* (Groningen-Den Haag 1922b).
- De Jongh, J.W., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. 's Hertogenbosch door Frederik Hendrik belegerd, 1629* (Groningen-Den Haag 1925).
- De Jongh, J.W., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. De prins trekt over de Maas, 1568* (Groningen-Den Haag 1928).
- De Jongh, J.W., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Een zomermiddag met de Muiderkring* (Groningen-Den Haag-Batavia 1931).
- De Jongh, J.W., *Schoolplaten voor de Vaderlandse Geschiedenis. Een stad uit de Middeleeuwen* (Groningen-Batavia 1937).
- De Jongh, J.W., *Schoolplaten voor de Vaderlandse Geschiedenis. Karel V doet afstand van de regeering* (Groningen-Djakarta 1950).
- Wagenvoort, H., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Luther op den Rijksdag te Worms, 1521* (Groningen-Den Haag 1917).
- Wagenvoort, H., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Aan het Hof van Karel den Grooten* (Groningen-Den Haag 1922).
- Wagenvoort, H., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Op den Dam, omstreeks 1665* (Groningen-Den Haag-Batavia 1926).
- Werkman, J.H., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Aan het Hof van Karel den Grooten* (Groningen-Den Haag 1927a).
- Werkman, J.H., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Een stad in de Middeleeuwen* (Groningen-Den Haag 1927b).
- Werkman, J.H., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. In een middeleeuwsch klooster* (Groningen-Den Haag 1927c).
- Werkman, J.H., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Luther op den Rijksdag te Worms, 1521* (Groningen-Den Haag 1927d).
- Werkman, J.H., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. 's Hertogenbosch door Frederik Hendrik belegerd, 1629* (Groningen-Den Haag 1927e).
- Werkman, J.H., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Op de reede van Bantam, 1598* (Groningen-Den Haag 1927f).
- Werkman, J.H., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Op den Dam, omstreeks 1665* (Groningen-Den Haag 1927g).
- Werkman, J.H., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. De Romeinen in ons land, (een nederzetting bij een vesting)* (Groningen-Den Haag 1928).
- Werkman, J.H., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. De prins trekt over de Maas, 1568* (Groningen-Den Haag-Batavia 1931).
- Werkman, J.H., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Een zomermiddag met de Muiderkring* (Groningen-Den Haag 1932).
- Werkman, J.H., *Schoolplaten voor de Vaderlandsche Geschiedenis. Karel V doet afstand van de regeering* (Groningen-Den Haag-Batavia 1933).

Bibliografie

- Blaas, P.B.M., *Geschiedenis en nostalgie. De historiografie van een kleine natie met een groot verleden. Verspreide historiografische opstellen* (Hilversum 2000).
- Boekholt, P. Th. F.M., en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland* (Assen/Maastricht 1987).
- Burgers, M.H., Een blik op de vaderlandse geschiedenis. Het beeld van de vroegmoderne tijd in negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse handleidingen bij schoolplaten tegen de achtergrond van de contemporaine, historiografische en didactische ontwikkelingen (Masterthese geschiedenis, Universiteit Utrecht, 2013).
- Catteeuw, Karl, Als de muren konden spreken...Schoolwandplaten en de geschiedenis van het Belgisch lager onderwijs (Proefschrift pedagogische wetenschappen, Katholieke Universiteit Leuven, 2005).
- Dunk, H. W. von der, 'Geschiedenis: wat, waarvoor, voor wie?' in: P. den Boer, *Geschiedenis op school* (Amsterdam 1998).
- Geel, Rudolf, 'De functie van schoolplaten in het lager onderwijs', *Documentatieblad kinder- en jeugdliteratuur* 21:1 (1991) 7-29.
- Ghonem-Woets, Karen, en Piet Mooren, 'Gouden eeuwen. Protestantse en rooms-katholieke visies op het verleden in het geschiedenisonderwijs en in historische verhalen tijdens de verzuiling' in: J. Dane, en G. Harinck eds., 'Bouwsel voor 't leven'. *De traditie van de protestantse kinderlandliteratuur* (Zoetermeer 2003) 133-153.
- Grever, Maria, en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007).
- Mulder, Ernst, 'Lessen in het vaderland. Geschiedenisonderwijs op de lagere school tot in de 20e eeuw', *Holland* 22 (1990) 216-224.
- Raedts, P., 'De christelijke middeleeuwen als mythe. Ontstaan en gebruik van een constructie uit de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor theologie* 30 (1990) 146-158.
- Raedts, P., 'Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit, 1814-1898', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 713-725.
- Ramakers en Righart, 'Het katholicisme' in: Luykx en Bootsma eds. *De Laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1987) 99-134.
- Snoep, D.P., en J.J. Heij eds., *De geschiedenis gekleurd. Historie-schoolplaten-J.H. Isings* (Utrecht, Centraal Museum, 1982).
- Toebes, Joop, 'Van een leer- naar een denk en doevak', *Kleio* 17:3 (1976) 202-284.
- Tollebeek, *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam 1994).
- Wilschut, Arie, *Beelden van tijd. De rol van historisch tijdsbewustzijn bij het leren van geschiedenis* (Assen 2011).

Bijlagen

Bijlage 1



(Wall charts, history and European Identity, <http://historywallcharts.eu/view/de-romeinen-in-ons-land>, geraadpleegd 15 januari 2020).

Bijlage 2



(Wall charts, history and European Identity, <http://historywallcharts.eu/view/aan-het-hof-van-karel-den-grooten>, geraadpleegd 15 januari 2020).

Bijlage 3



(Collectiontrade,
http://www.collectiontrade.nl/cms/index.php?page=shop.product_details&flypage=flypage.tpl&product_id=16010&category_id=1264&option=com_virtuemart&Itemid=35, geraadpleegd 15 januari 2020).

Bijlage 4



(Wall charts, history and European Identity,
<http://historywallcharts.eu/view/in-een-middeleeuwsch-klooster-laatste-helft-15e-eeuw>,
geraadpleegd 15 januari 2020).

Bijlage 5



(Wall charts, history and European Identity,
<http://historywallcharts.eu/view/luther-op-de-rijksdag-te-worms-1521>, geraadpleegd 15 januari
2020).

Bijlage 6



(Pinterest, <https://www.pinterest.com/pin/431712314253283892/>, geraadpleegd 15 januari 2020).

Bijlage 7



(Wall charts, history and European Identity, <http://historywallcharts.eu/view/de-prins-trekt-over-de-maas-1568>, geraadpleegd 15 januari 2020).

Bijlage 8



(Collectiontrade,
http://www.collectiontrade.nl/cms/index.php?page=shop.product_details&flypage=flypage.tpl&product_id=16020&category_id=1264&option=com_virtuemart&Itemid=35, geraadpleegd 15 januari 2020).

Bijlage 9



(Wall charts, history and European Identity,
<http://historywallcharts.eu/view/op-de-reede-van-bantam-1598.->, geraadpleegd 15 januari 2020).

Bijlage 10



(Collectiontrade,
http://www.collectiontrade.nl/cms/index.php?page=shop.product_details&flypage=flypage.tpl&product_id=16024&category_id=1264&option=com_virtuemart&Itemid=35, geraadpleegd 15 januari 2020).

Bijlage 11



(Collectiontrade,
http://www.collectiontrade.nl/cms/index.php?page=shop.product_details&flypage=flypage.tpl&product_id=16024&category_id=1264&option=com_virtuemart&Itemid=35

[oduct_id=16019&category_id=1264&option=com_virtuemart&Itemid=35](#), geraadpleegd 15 januari 2020).